

Полідович Ю.Б., Шаміна Т.П.

ЗОБРАЖЕННЯ СКІФСЬКОГО ДРАКОНА В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

Скіфське мистецтво відоме відтворенням образів самих різних тварин. Переважно це стилізовані зображення тварин, що мають реальних природних прототипів – птахів, хижаків, копитних, риби, комах тощо. Певну популярність набули також зображення різноманітних фантастичних істот. Це поліморфні образи, що поєднують у своїй подобі частини реальних тварин. Можливо виділити три групи таких, які об'єднано в залежності від сполучення в їх іконографії ознак, що відносяться до тварин різних зоологічних видів, родів, родин, рядів та класів. Дані групи об'єднують понад 40 окремих видів фантастичних істот, які представлено як поодинокими зображеннями, так і великими їх серіями, що були розповсюджені у різних регіонах скіфського світу – від Північного Причорномор'я до Туви та Монгольських степів¹. До групи поліморфних істот першого рівня віднесено персонажі, в зовнішності яких сполучаються ознаки представників різних зоологічних видів і родин. У зовнішньому вигляді фантастичних істот другого рівня, сполучаються ознаки тварин різних зоологічних рядів, зокрема хижаків і копитних тварин. Ще більш складними є поліморфні істоти третього рівня, у зовнішньому вигляді яких об'єднуються ознаки тварин різних зоологічних класів, найперше – ознаки птахів та ссавців. Самим відомим образом з-поміж них є грифон. А найбільш складними істотами з позиції морфології можна вважати тих, у зовнішності яких поєднано риси ссавців, птахів, змії та риби, тобто тварин, які маркують всі три зони міфологічної світобудови. До них відноситься і “скіфський” дракон, зображення якого є властивими для пам'яток Північного Причорномор'я IV ст. до н.е.

Драконами (грец. *δράκων*, лат. *Draco*) в давнину називали неотруйних змії, переважно – пітонів та взагалі великих змії². С часом ця назва переноситься на фантастичних чудовиськ, що поєднують у собі риси різних тварин³ і є втіленням міфологічної метафори зовнішнього світу⁴. Головною особливістю дракона є наявність голови хижого звіра, тулуба плазуна і крил. Саме такі зображення з'являються у скіфському мистецтві IV ст. до н.е. Вони не відомі античній художній традиції, а відтак можуть вважатися суто місцевими, породженими скіфською міфологічною уявою.

Скіфський дракон, якого представляє компактна серія зображень, постає як істота, що має голову хижого звіра (як правило, з витягнутою «вовчою» мордою), довгою шиєю, часто доповненою гребенем, дві великі звірині лапи, загнутий у кільце зміїний тулуб, що часто закінчується роздвоєним «риб'ячим» хвостом, і серпоподібні крила.

Саме таку істоту зображено на золотих пластинках з **пох. 1 кург. 9 поблизу с. Піски** Миколаївської області⁵, що зберігаються у колекції

МІКУ (інв. № АЗС-2724/1–75) (рис. 1: 1). Дракона відтворено із роззявленою зубастою пащею, під якою звисає «півняча» борідка, великим круглим оком, вухом, що стирчить, гребенем на шиї, лапами у позиції кроку (одна лапа піднята, на іншій він стоїть), двома серпоподібними крилами, і гладким зміїним тулубом/хвостом, закрученим у кільце. Із зовнішнього боку хвоста зображено змію (?) з лускатим тулубом і пласкою головою.

Таких пластинок, що декорували одяг похованого, було знайдено 75. Їх виготовлено на різних штампах, а відтак зображення драконів на різних пластинках відрізняються незначними нюансами відтворення різних частин тіла, перш за все, голови і гребеня.

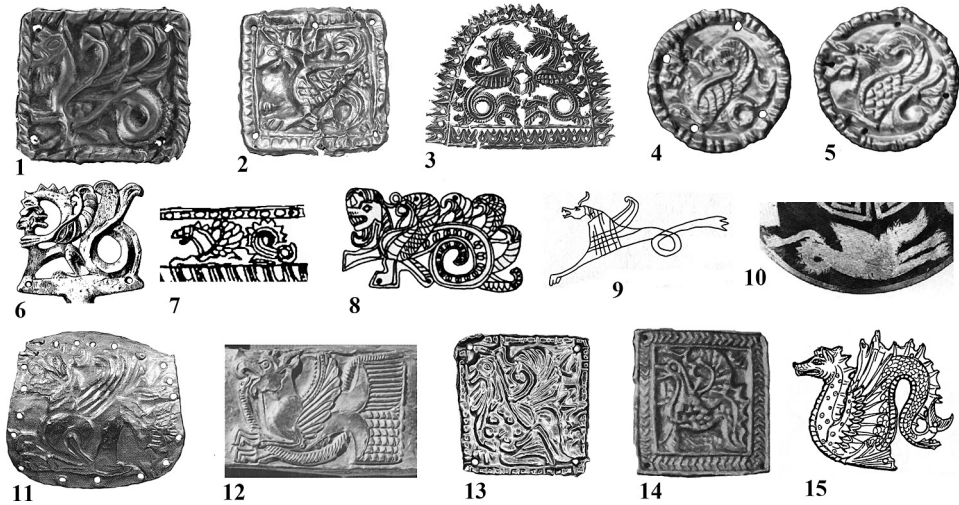

Рис. 1. Зображення скіфського дракона з колекції МІКУ та аналогії до них:

1 – пох. 1 кург. 9 біля с. Піски; 2, 3 – Олександропільський курган; 4, 5, 8 – курган Соболева Могила; 6 – Краснокутський курган; 7 – Рижанівський курган; 9 – Жалтирак-Таш; 10 – поховання біля с. Косіка; 11 – пох. 3 кург. 11 біля с. Якимівка; 12 – Єлизаветовський кург. 1 (1910 г.); 13 – пох. 1 кург. 40 біля с. Пришиб; 14 – Одеський археологічний музей; 15 – курган Куль-Оба

Подібних істот також відтворено на золотих пластинках з Олександропільського кургану (рис. 1: 2–3), Бабиної Могили, Соболевої Могили (рис. 1: 4–5), Великої Близниці бронзових навершьях з Краснокутського кургану (рис. 1: 6) і зібрання Одеського археологічного музею⁶, метопідах з Діївого і Рижанівського курганів (рис. 1: 7)⁷. З-поміж інших найближчим за подобою є два дракони, відтворені на ажурній золотій пластинці з покриття верхньої частини гористу з Соболевої Могили⁸ (рис. 1: 8). Їх зображено у так само крокуючими, а між лапою і тулубом позначено невелике пряме крило, яке присутнє і на пісківських зображеннях, але тут воно перетворене на незрозумілий рельєфний виступ з гладкою поверхнею.

Більшість даних істот-драконів найчастіше задіяно або у багатофігурних композиціях (Діїв і Рижанівський кургани), у том числі «геральдичних» (Олександропіль, Бабина Могила), або в сценах шматування якоїсь тварини (вірогідно, хижака), де дракон діє самостійно

(Краснокутський курган, зібрання Одеського археологічного музею) або ж разом з грифоном (Олександропіль). Можливо, присутність додаткового зображення змії також відсилає до певного міфологічного сюжету, але наразі його контекст абсолютно незрозумілий, так само як нечітким є і образ плазуна.

На золотих бляшках з пох. 3 кург. 11 біля с. Якимівка Запорізької області⁹, що також зберігаються у колекції МКУ (АЗС-3683/1–4), представлено своєрідний різновид дракона (рис. 1: 11). Істота, яку відтворено на 4-х золотих пластинках-оббивках дерев'яної чаші, має передню частину грифона і задню частину змії-риби. Грифона відтворено з досить архаїчного зразка з роззявленим дзьобом в якому помітний піднятий догори язик, нечітким виступом над головою, заглибленням, що відділяє дзьоб від ока, оком із слізницею, великим своєрідним вухом, що стирчить, і двома заглибинами, що спускаються на шию від вуха і дещо нагадують локони архаїчних грифонів.

Таких грифонів, зокрема зображували на античних бронзових атташах казанів, вазах і у античній пластиці VII ст. до н.е.¹⁰. Відомі вони і за знахідками у ранньоскіфських комплексах, перш за все, у Келермеських курганах¹¹. До V ст. до н.е., відноситься зображення протоми аналогічного грифона на верхній частині бронзового псалія з Тузлинського могильника¹².

Окрім того, у якимівського дракона масивні передні лев'ячі лапи, серпоподібні крила, вигнутий зміїний гладкий тулуб, довгі плавники, розташовані зверху і знизу тулуба, роздвоєний риб'ячий хвіст, доповнений пальметкою.

Аналогічну істоту – грифоно-дракона – зображено на обкладці піхов меча V ст. до н.е., з Єлизаветовського кург. 1 (1910 р.) на Нижньому Дону¹³. В паці чудовисько тримає змію, довге тіло якої проходить у нього поміж лапами, а хвіст перекинута на спину (рис. 1: 12).

На думку К.В. Тревер, підтриманої С.С. Бессоновою, ця істота є одним з варіантів образу собако-птаха Сенмурва, а у сцені розправи із змією, еквівалентній змієборству, яскраво передано його позитивну сутність¹⁴. Сенмурв (пехл. *sēntirw* від авест. *mərəuδ saēnō*, «птаха Сен»; у новоперс./фарсі – Сімург) – в сасанідській та зороастрійській традиції це фантастична «триєдина» істота з головою собаки, крилами і у риб'ячій лусці, що символізує панування на землі, на небі та у воді. «Триєдина птаха Сен» – найбільша з птахів¹⁵.

Сасанідські зображення, що інтерпретуються як втілення Сенмурва¹⁶, з'являються починаючи з часів Варахрана II (276 – 293 рр. н.е.)¹⁷. Відомий іконографічний образ сасанідського часу знаходить певні аналогії з деякими скіфськими зображеннями. Вперше такі співставлення було зроблено К.В. Тревер, а потім підтримано й іншими дослідниками¹⁸.

Власне елизаветовське та якимівські зображення другої половини V ст. до н.е.¹⁹, вірогідно, є початковими у серії зображень драконоподібних істот, що отримали розповсюдження вже у IV в. до н.е. Але якщо у елизаветовської та якимівської істот голова грифона, то персонажі, яких

відтворювали у IV ст. до н.е. (типу Пісків), мали голову хижої тварини, переважно, з витягнутою мордою. Застосування до даної групи зображень визначення «сенмурв» вважаємо передчасним, а тому визначаємо їх більш загальним і розповсюдженим терміном – дракон.

Образ дволапого крилатого дракона із зміїним тулубом був відомий і у східних регіонах Євразійських степів, свідомством чого є зображення на петрогліфах Жалтирак-Таша у Приіссиккуллі²⁰ (рис. 1: 9) і Калбак -Таш на Алтаї²¹. Виходячи з стилістичних особливостей, дані зображення відносяться вже до пост-скіфського часу. У сарматському елітному похованні середини I ст. н.е., поблизу с. Косіка у Нижньому Поволжі було знайдено срібну чаша-фіалу з позолоченими зображеннями аналогічних драконоподібних істот²² (рис. 1: 10). Подібний образ відомий і на согдіанських розписах VIII ст. у Пенджикенті²³. Не виключено, що саме скіфські зображення вплинули на становлення відомого сасанідського образу, а дані пост-скіфські зображення є свідомствами етапів розповсюдження і становлення образу дракона/сенмурва у середовищі іранських народів.

Деяко інший варіант драконоподібної істоти представлено зображенням на золотих пластинках з **пох. 1 кург. 40 біля с. Пришиб** Миколаївської області²⁴ (МКУ, інв. № АЗС-3563/1-27) (рис. 1: 13). Зовнішній периметр пластинок оформлено у вигляді рубчастої рельєфної рамки. Внутрішнє поле повністю заповнене зображеннями, домінуючим з яких є фігура фантастичної істоти. Істота має кругле око із зіницею, тонку морду із роззявленою беззубою пащею, і двочасну борідку як у півня. Видовжена шия переходить до відносно масивної передньої частини тулуба, вкритої лускою, що показана рельєфними виступами. Задня частина умовно зміїна, плавно спускається донизу і загострюється на кінці. Вся верхня частина тіла від голови до кінчика хвоста вкрита зубчастим гребенем. В середній частині розташовуються серпоподібні крила, на кінці загнуті наперед, позначені вигнутими рельєфними виступами-перами різної довжини. Під передньою частиною тіла показано три частинний плавець, що розташовується горизонтально.

Подібні істоти також відтворено на золотих пластинках з кургану біля с. Верхній Рогачик та на аналогічних їм із колекції Одеського археологічного музею²⁵ (рис. 1: 14). Їх відрізняє інша форма бороди, яка нагадує цапину, та деяко інша форма плавців. В цілому ж ці істоти відрізняються від інших драконоподібних тим, що у них повністю відсутні лапи (ноги). Тим самим вони більше нагадують образ міфологічного змія. У скіфо-античному мистецтві відомий такий образ, представлений на золотих пластинках з кургану Куль-Оба²⁶ (рис. 1: 15). У куль-обської істоти довга морда з закритою пащею, носом-"п'ятачком" і гостроконечними вухами, довгою шиєю, орнаментованою (як і передня частина крил) кружками, невеличкі пташині крила, вигнуте зміїне тіло, покрите лускою, гребінь, який проходить по верхній частині тіла від лоба до хвоста, два "плавці" (великий крилоподібний в середній частині тулуба, під крилами, і маленький біля хвоста) та серпоподібний риб'ячий хвіст. На думку Л.В. Копейкіної, даний іконографічний образ, вірогідно,

був запозичений з античного мистецтва, оскільки за типом він ближче всього до зображень змія-дракона на мозаїках з Олінфа, а за силуетом і проробкою деталей нагадує зображення драконів на червонофігурних вазах кола майстра Мідія²⁷. Власне скіфські зображення зміїв-драконів відрізняються від куль-обського, перш за все, масивним тулубом.

Отже, пластинки із зображеннями скіфського дракона, що зберігаються у колекції Музею історичних коштовностей України, досить репрезентативно представляють цей фантастичний образ, демонструючи кілька його різновидів.

Примітки:

- ¹ Полидович Ю.Б. Образы фантастических животных в искусстве народов скифского мира // Донецкий археологичний збірник. 2014/2015. № 18/19. С. 149–201.
- ² Таронян Г.А. Аннотированный указатель // Древний Восток в античной и раннехристианской традиции (Индия, Китай, Юго-Восточная Азия). М., 2007. С. 400.
- ³ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. М., 2000. С. 183–184, 209–212; Иванов В.В. Дракон // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. Т. 1: А – К. М., 1980. С. 394.
- ⁴ Чеснов Я.В. Дракон: метафора внешнего мира // Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии. М.: Наука, 1986. С. 59–72.
- ⁵ Гребенников Ю.С. Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины. К., 1987. С. 153; Рис. 3, 11.
- ⁶ Древности Геродотовой Скифии. СПб, 1866. Вып. I. Табл. VIII, 9; XII, 6; Древности Геродотовой Скифии. СПб, 1872. Вып. II. Табл. XXIV, 1–2; XXV, 3–4; Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага-Ленинград, 1966. С. 54, 56, Рис. 123; 134; Безсонова С.С. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи // Археологія. 1977. Вып. 23. С. 17; Островерхов А.С., Охотников С.Б. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. 1989. № 2. С. 64–65, Рис. 4, 4; Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы). К., 2005. Табл. 12, 30; 18, 5/3; Polin S., Daragan M. A new type of gold application with the image of a dragon from the Aleksandropol'sky royal Scythian kurgan // Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.). Rahden, 2011. Band 2. P. 273–278; Алексеев А.Ю. Золото скифских царей в собрании Эрмитажа. СПб. 2012. Фото на с. 256; др.
- ⁷ Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н.э. // САИ. 1970. Вып. Д1–27. Рис. 7; Табл. XXXIV, кат. 447а; Ключко Л.С. Скифские налобные украшения VI–III вв. до н.э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. К., 1982. С. 44, Рис. 6, 1, 2.
- ⁸ Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Указ соч. Рис. 99.
- ⁹ Gold der Steppe. Sensationsfunde aus Fürstengräbern der Skythen und Sarmaten. Katalog. Wien, 2009. S. 166, Kat. 42; Болтрик Ю.И., Фялко Е.Е. Скифский курган с ранней уздой из Северо-Западного Приазовья // Боспорские исследования. Симферополь-Керчь, 2010. Вып. XXIII. С. 106–107, 118; Рис. 5, 1–2.

- ¹⁰ Канторович А.Р. Истоки и вариации образов грифона и грифоподобных существ в раннескифском зверином стиле VII–VI вв. до н.э. // Изобразительное искусство в археологическом наследии / Археологический альманах. Донецк, 2010. Т. 21. Рис. 5, 1–3; 7, 3–4.
- ¹¹ Канторович А.Р. Указ соч. Рис. 7, 1, 5–7; 9, 1–5.
- ¹² Кашаев С.В. Тузлинские курганы (по материалам публикаций и архивов) // Российский археологический ежегодник. № 3. 2013. Рис. 5, 2.
- ¹³ Тревер К.В. Сэнмурв-Паскудж, собака-птица. Л., 1937. Рис. 1; Артамонов М.И. Указ соч. Табл. 323; 325; Безсонова С. С. Вказ пр. С. 14; Рис. 5, 1; Канторович А.Р. Образы синкретических существ в восточноевропейском скифском зверином стиле: классификация, типология, хронология, иконографическая динамика // Исторические исследования. М., 2015. № 3. С. 181–183; Рис. 23, 1–2.
- ¹⁴ Тревер К.В. Указ. соч. С. 34–35; Безсонова С.С. Вказ. пр. С. 14, 15.
- ¹⁵ Рак И.В. Мифы древнего и средневекового Ирана (зороастризм). СПб.-М., 1998. С. 105, 224, 500–501; Чунакова О. М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. М., 2004. С. 200–202.
- ¹⁶ Згідно з дослідженнями Х.-П. Шмідт, сучасні уявлення про Сэнмурва як синкретичну істоту (собако-птиху) – помилкові (Schmidt H.-P. The Sēnmurv of Birds and Dogs and Bats // Persica. 1980. Vol. IX. P. 1–85), що ставить під сумнів і загально визнану іконографічну ідентифікацію міфологічного образу (Иерусалимская А.А. Шелковые ткани с “сенмурвами” (новые находки и старые проблемы) // Эрмитажные чтения 1986–1994 годов памяти В.Г. Луконина. СПб. 1995. С. 67–68).
- ¹⁷ Маршак Б.И. Согдийское серебро. Очерки по восточной тореветике. М., 1971. С. 38–39; Рак И.В. Указ. соч. С. 500.
- ¹⁸ Тревер К.В. Указ. соч.; Безсонова С.С. Вказ. пр.; Кубарев В. Д. Сэнмурв из Калбак-Таша // Первобытное искусство. Наскальные рисунки Северной Азии. Новосибирск, 1992. С. 94–96; др.
- ¹⁹ Болтрик Ю.И., Фиалко Е.Е. Указ. соч. С. 118–120; Канторович А. Р. Образы синкретических существ... С. 183.
- ²⁰ Шер Я.А., Миклашевич Е.А., Самашев З.С., Советова О.С. Петроглифы Жалтырак-Таша // Проблемы археологических культур степей Евразии. Кемерово, 1987. С. 75, 76; Рис. 9, 3.
- ²¹ Кубарев В.Д. Указ. соч. С. 94–96; Рис. 1, 1–2.
- ²² Дворниченко В.В., Федоров-Давыдов Г.А. Сарматское погребение скептуха I в. н.э. у с. Косика Астраханской области // ВДИ. 1993. № 3. С. 148; Treister M.Yu. New discoveries of Sarmatian complexes of the 1st century A.D. a survey of publications in VDI // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. 1997. Vol. 4, Issue 1. Fig. 33.
- ²³ Marshak B.I. Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana. New York, 2002; Compareti M. The So-Called *Senmurv* in Iranian Art: A Reconsideration of an Old Theory // Loquentes linguas. Studi linguistici e orientali in onore di Fabrizio A. Pennacchietti (Linguistic and Oriental Studies in Honour of Fabrizio A. Pennacchietti). Wiesbaden, 2006. P. 191; Fig. 4.

- ²⁴ Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Клошинцев В.Н., Елисеев В.Ф. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1984 год. Часть II. Работы Явкинского отряда // Научный архив ИА НАН Украины. Ф.е. 1984/9. С. 129, Табл. 78, 7.
- ²⁵ ОАК за 1913–1915. СПб., 1918. С. 135, Рис. 221; Островерхов А. С., Охотников С.Б. Указ. соч. Рис. 4, 2; Polin S., Daragan M. Указ. соч. Fig. 4, 2–3. Л.І. Бабенко звернув нашу увагу на те, що одеські бляшки можуть походити з Верхньорогачицького кургану, з грабіжницьких розкопок, що проводили селяни (див. про це: Бабенко Л.І. Золотые нашивные бляшки из кургана Верхний Рогачик: критика источника // РА. 2015. № 3. С. 67–78).
- ²⁶ Артамонов М.И. Указ. соч. Табл. 256; Копейкина Л.В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба / Л.В. Копейкина // Античная торовтика. Л.: Гос. Эрмитаж. 1986. С. 47–48, Кат. 17.
- ²⁷ Копейкина Л.В. Указ. соч. С. 48, Кат. 17.